

УДК 284.57:291.11 (477.8)

О. В. Підлужна,*старший викладач кафедри теорії, історії держави і права та філософії
ПВНЗ «МЕГУ імені акад. С. Дем'янчука»*

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ДІЯЛЬНОСТІ П'ЯТИДЕСЯТНИЦЬКИХ ГРОМАД АСАМБЛЕЇ ЦЕРКОВ БОЖИХ НА ВОЛИНІ

П'ятидесятницьке богослов'я в Україні довго було феноменом, відірваним від реальній наукового дослідження. У світі п'ятидесятницькі дослідження включені до навчальних програм Гарвардського, Кембріджського, Амстердамського університетів, університету Південної Африки, Триніті-коледжу (Сингапур). Сучасні знання сприятимуть розвитку толерантності, забезпечуватимуть подолання конфронтації і конфліктів у конфесійному середовищі, що є ознаками демократичного європейського суспільства.

Ключові слова: *конфесійна історіографія, наукова історіографія, історіографія п'ятидесятництва на Волині, історіографія п'ятидесятницької теології.*

ИСТОЧНИКИ ИЗУЧЕНИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЯТИДЕСЯТНИЧЕСКИХ ОБЩИН НА ВОЛЫНЕ

Пятидесятническое богословие в Украине долго было феноменом, оторванным от реальній научного исследования. В мире пятидесятнические исследования включены в учебные программы Гарвардского, Кембриджского, Амстердамского университетом, университета Южной Африки, Тринити-колледжа (Сингапур). Современные знания способствуют преодолению конфронтации и конфликтов в конфессиональной среде, что есть признаками демократического европейского государства.

Ключевые слова: *конфессиональная историография, научная историография, историография пятидесятничества на Волини, историография пятидесятнической теологии.*

THE SOURCES OF STUDYING OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF PENTECOSTAL COMMUNITIES IN VOLYN REGION

The Pentecostal theology in Ukraine has been a phenomenon cut off from the realities of scientific research. Pentecostal studies in the world are included in the

curriculum at Harvard, Cambridge, University of Amsterdam, University of South Africa, Trinity College (Singapore). Current knowledge will facilitate the development of tolerance, ensure overcoming of confrontation and conflict in the confessional environment, which are the signs of democratic European society.

Key words: *confessional historiography, scientific historiography, historiography of the Pentecostalism in Volyn region, historiography of the Pentecostal theology.*

Переосмислення традиційного християнства впродовж тривалої історії його існування на теренах України, а Волині зокрема, супроводжувалося появою нових нетрадиційних форм церковного та побутового життя. Релігійні вірування населення України поч. ХХ ст. характеризуються насамперед наслідками складної драматичної історії, а не силою власного релігійного переконання чи «небувалими до того спалахами духовного відродження», як можемо часто знаходити таке пояснення в студіях різних протестантських авторів. Однак, всупереч тенденційній та агресивній церковній, науковій, суспільній критиці, пізній протестантизм масово шириться теренами Волині, одночасно створюючи місійну, теологічну, побутову проблеми для православної церкви. В дореволюційній Російській імперії було написано чимало богословських та науково-історичних праць, які претендували на методичний інструментарій у протисектантській боротьбі: протисектантські катехізиси, збірники бесід протисектантського характеру, методичні матеріали для протисектантських місіонерів, звіти про протисектантську діяльність, рекомендаційні матеріали для домашнього читання, брошури та листки протисектантського змісту. Сучасна вітчизняна релігієзнавча наука, з усього багатоманітного корпусу православної теологічно-критичної, публіцистичної літератури, виокремила праці І. Айвазова, В. Базарянинова, С. Богдановича, Д. Боголюбова, Т. Буткевича, І. Восторгова, О. Докучаєва, О. Дородніцина, М. Кальнева, Д. Коновалова, Л. Кунцевича, М. Кутьопова, В. Скворцова, В. Терлецького, М. Тучемського, О. Ушинського та ін. як першочергове джерело для вивчення пізнього протестантизму. Значимо, що сьогодні в Україні зустріти ці джерела фактично неможливо в повному обсязі. Тому ці джерела вислідковувалися автором не лише за фондами Національної бібліотеки ім. Вернадського, Львівської бібліотеки ім. Стефаніка, але й у фондах Російської національної бібліотеки, м. Санкт-Петербург [34].

Який науковий вплив на суспільний відгомін мали дореволюційні праці православних богословів та публіцистів? В більшості своїй – негативний. У 1902 р. ліберальна преса писала, що твори духовної

літератури «вирізняються важким стилем, безцеремонністю, непристойністю критичних прийомів і розробкою мертвих питань, котрі нікого не цікавлять» [1, с. 732]. У 1904 р. протоієрей В. Базарянинов підбив підсумки: «... інколи невміла, хоча й змістовна за змістом, полеміка може бути, дійсно, однією текстомасією, як інколи несправедливо обзивають усю нашу протисектантську справу» [2, с. 7]. Відтак уся протисектантська методика майже відсутня. Причиною цього є не стільки невеликий полемічний досвід, скільки «низький рівень роботи над принциповим роз'ясненням суті сектантства» [2, с. 2]. У 1914 р. М. Варжанський писав: «У нас є багато протисектантських книг, які розбирають окремі положення нашого віросповідання, яке відкидають сектанти; є досить безсистемні збірники текстів; є катехізиси, які або байдужі до Православ'я, або якщо й придатні, то дуже стислі; є, накінець, наукові праці, мало придатні для простих людей. Народного ж, православного, формуючого християнський світогляд, катехизисного підручника я не знайшов...» [7, с. III].

Аналіз конфесійної критики пізнього протестантизму не можливий без залучення масиву баптистських документів. В Україні негативна конфесійна критика п'ятидесятництва спалахує одночасно з перших років появи на її теренах і характеризується антагоністичністю та повним богословським запереченням п'ятидесятницького феномену (пророцтва, глосолалії, зцілення, видіння)¹. Баптистську джерелознавчу базу доречно поділити на довоєнний період (1925 – 1945 рр.), періоду Серпневої угоди (1945 – 1960-ті рр.) та періоду кризи всередині братства ЄХБ (1960 – 1980-ті рр.). Знаково, що довоєнний період (1925 – 1940-ві рр.) характеризується агресивним охарактеризуванням п'ятидесятницького руху: в статтях, опублікованих у журналах «Баптист», «Баптист України», «Християнин» до 1928 р. українською негативно викривлено інформацію про п'ятидесятників, при чому в «правдивій» боротьбі за чистоту віри автори статей мимоволі запози-

¹ Іван Каргель, найбільш знаковий баптистський теолог-класик, пише: «Із самого початку необхідно сказати, що вони [п'ятидесятники] карикатура або викривлення попередньої здорової течії (руху святості)»; «грунт, на якому увесь цей п'ятидесятницький рух розвивався, цілком протилежний ґрунту П'ятидесятниці, Святих Трійці. Остання стоїть на непохитному фундаменті усього Старого Заповіту, на обітницях Ісуса Христа перед Його смертю та після Його воскресіння, на молитвах у тихій горниці. А увесь п'ятидесятницький рух – це шум, крик, покликування, душевні тривоги, збудження нервів. Вони не бажають просто сидіти у ніг Ісуса, як Марія. Вони не вникають у те, що говорить і хоче Господь. Та ні, усе біготня, крик: як раз те, що подобається сатані, який любить ловити рибку у каламутній воді» [6, с. 71].

чували крайні методи, якими користувалися православні апологети. До 40-х рр. ХХ ст. об'єктивного історичного аналізу чи висновку про походження п'ятидесятницького руху не знаходимо у жодного із відомих вітчизняних баптистських теологів. Щоправда, й до сьогодні ми не володіємо однозначним висновком стосовно п'ятидесятницького руху посеред євангельського братства. Після об'єднання на умовах дотримання Серпневої угоди 1945 р. відношення баптистів до п'ятидесятників змінюється, а відтак змінюється й риторика баптистських досліджень, звітів та проповідей-закликів з-за кафедри [41].

Не сприяла вітчизняному поступу п'ятидесятництва й європейська критика. У Європі першим раннім критичним документом з баптистського теологічного табору стали збірники статей Б. Кюна «У критичний момент» та «П'ятидесятницький рух у світлі Святого Письма та його власної історії», опубліковані 1907 р. У 1909 р. біля шестидесяти відомих німецьких очільників протестантизму відмовилися вбачати у п'ятидесятницькому рухові Божий провіденціалізм чи здійснення Божих обітниць для останніх часів і оприлюднили текст Берлінської декларації, яка стане найвідомішим декларативним теологічним документом поч. ХХ ст., і більше сотні літ відіграватиме важливу роль у суперечках з п'ятидесятниками, розцінюючись однією стороною як «охоронний щит», а другою – як «декрет, що притягнув з собою прокляття»². Не здіймаючи з баптистських очільників духовної провини у факті можливості зародження та появи п'ятидесятницького руху в євангельському братерстві, у цьому документі вказувалися причини активного ширення п'ятидесятництва: недостатній рівень знання Біблії, духовного пізнання, відсутність серйозного розуміння у

² (Стосовно прокляття, яке приніс із собою п'ятидесятницький рух: В. Бюне у праці «Гра з вогнем», проаналізувавши кілька точок зору на цей документ, виводить три головні причини державно – культурного занепаду Німеччини: хвиля релігійного пробудження пройшла повз Німеччину; обидві світові війни розпочалися з Німеччини; відбувся розподіл Німеччини, - і все це через п'ятидесятницький рух) [5, с. 50]. Порівнюючи наслідки п'ятидесятницького руху з наслідками історично-критичних досліджень у теології, марксистського тиску на факультети та кафедри, Пітер Майер стверджує, що усі вони, разом узяті, на фоні п'ятидесятництва програють. Найбільше ж його насторожує зайняття посередньої позиції при трактуванні п'ятидесятницького руху, яка насправді є шкідливою, оскільки окрім небіблійності вчення тягне за собою братські розколи всередині протестантського руху, розбалансовує роботу місії тощо [44, С.5]. Теолог Пауль Шютц зазначає, що у цій новій релігії існує «щось на зразок «підступної ідеї», яку поки що важко розпізнати. Вона намагається захопити панівні позиції та оволодіти людиною, перш ніж вона це усвідомить» [44, С. 38].

християн таких термінів як «святість», «навернення», «відродження», поверхнєве розуміння гріха та благодаті, втрата духовної пильності, самовільне тлумачення Біблії, спрага нових хвилюючих духовних переживань, людська схильність до перебільшення, самопогорда, – «усе це підготувало шлях цьому рухові». Період 1960 – 1970 рр. позначений збереженням впливу висновків Берлінської декларації 1909 р. на баптистських теологів. Пітер Майєр висловлює жаль з приводу того, що уся західна духовна література масово пропагує п'ятидесятницьке вчення та тлумачення дій та дарів Святого Духу, які прямо протилежні біблійним істинам [44, с. 37].

Однак констатуємо, що з часів конгресів у Берліні (1966), Амстердамі (1971), Лаузанні (1974) почали звучати заклики в середовищі протестантського світу до братерського спілкування та робочого співробітництва з п'ятидесятниками. Насправді це ще не означало, що церкви пішли назустріч одне одному. У теологічному середовищі формується група баптистських лідерів, які наполягали на збереженні та дотриманні основних тез Берлінської декларації. Враховуючи вимоги часу, виголошені на конгресах, накладаючи це на площину власних релігійних переконань, баптистські інтерпретатори розуміли, що той, «хто протистоїть п'ятидесятництву та неоп'ятидесятництву (харизматії) і послідовно попереджує про духовну небезпеку, той береться за гаряче залізо» [44, с.4]. Через 70 років відповіддю на Берлінську декларацію 1909 р. стане Берлінська пасхальна декларація 1979 р., підписана 1200 учасниками, представниками 12 народностей, де, на протигагу Берлінській декларації та цькуванню п'ятидесятництва, стверджувалося, що п'ятидесятницький рух є благословенням для християн [5, с.71].

Реальному стану речей та адекватному висвітленню подій у п'ятидесятницькому середовищі не відповідала й радянська історіографія (В. Гараджа [8, 9, 10], В. Лешан [20], Ю. Терещенко [39, 40]). Окремо необхідно зазначити праці Л. Митрохіна [29] та О. Чанишева [42], оскільки в них, незважаючи на політичний тиск, знаходимо вдалу спробу наукового аналізу. За часів періоду радянської історіографії наукове знання стосовно п'ятидесятницького руху накопичувалося на основі збирання «фактів» та «фактиків», які захоплювали (як дослідників так і читачів) набагато більше, ніж розуміння та дослідження джерел п'ятидесятницького богослов'я. Не принесло наукового пожитку і хибна практика маніпулювання п'ятидесятницькими джерелами на догоду власним амбіціям або ідеологічним настановам. Відтак досвід релігієзнавців тоталітарного ХХ сторіччя увиразнив

тенденцію до розчинення історико-філософського, теолого-богословського пізнання феномену п'ятидесятницького руху у власне філософських дискурсах, щоразу поступаючись авторській інтерпретації, у якій п'ятидесятникам відводилася саме така роль у суспільстві, якою її «прописав» власне автор.

В атеїстичній літературі термін «п'ятидесятництво» вперше зустрічається у праці радянських дослідників П. Стельмаха та М. Шахновича «Мисливці за душами» в 1929 р., де описується обрядодійство кримської комуні трясунів. За допомогою ЗМІ в суспільній свідомості радянського будівника комунізму було сформовано перенасичений чорною фарбою стереотип віруючого-п'ятидесятника: малописьменна, обмежена людина, яка непроникною стіною відгородилася від барвистої радісної дійсності, тощо [37]. Щодо самих віруючих, то їх духовні «портрети» писалися за допомогою набору стандартних кліше, в яких переважали означення «лицемірні», «фанатичні», «святоші», «підступні», тощо. Проведений В. Єленським контент-аналіз 174 публікацій із «сектантської» проблематики в республіканських та обласних газетах періоду 1977 – 1987 рр. дав такі результати: у кожній четвертій публікації віруючі виступають як лицеміри, люди з подвійною мораллю, користолобні, ледачі й нечисті на руку; в кожній п'ятій публікації згадується про темне минуле сектантів та їхніх керівників; у 16-ти відсотках статей віруючі згадуються у зв'язку із проявами релігійного екстремізму; 18 відсотків містять зневажливі, образливі випадки на їх адресу. І лише 8 відсотків публікацій стверджують, що в абсолютній своїй більшості ця категорія громадян – чесні, добропорядні люди, сумлінні працівники [12].

П'ятидесятницьке богослов'я в Україні довгий час залишалося феноменом, відірваним від реалій наукового дослідження, і тільки з кінця 1990-х рр. почало репрезентуватися власне п'ятидесятниками. Для європейського релігієзнавства характерно, що п'ятидесятницькі дослідження включені до навчальних програм Гарвардського, Кембріджського, Амстердамського університетів, університету Південної Африки, Трініті-коледжу (Сингапур) [43]. У Європі перший підручник з історії п'ятидесятницького руху датується 1916 р. (Л.Б. Фрімен «Апостольська віра відновлена»), а найбільш повними та достовірними джерелами, які описують п'ятидесятницьке пробудження на Азуса-стріт та по всьому Лос-Анджелосі з 1905 по 1911 рр., є доробки Франка Бартлемана (1871 – 1935), автора понад 500 статей, 100 трактатів та шести книг [19]. Перші доктринальні підручники з'явилися тільки після 20–30-х рр. ХХ ст. (С.А. Джеймсон «Стовп істини» (1926 р.), П.С.

Нельсон «Доктрини Біблії» (1934 р.). Найпопулярнішим підручником, а за свідченням богослова Р. Спітлера, теологічною перлиною класичного п'ятидесятницького руху [22, с. 32], стала праця «Знати доктрини Біблії» (1937 р.), укладена на основі лекційного матеріалу М. Пірлмана, викладача Центрального біблійного інституту (США). Необхідно виокремити й посібник Е. Вільямса «Систематичне богослов'я», який є хорошим джерелом для вивчення розвитку п'ятидесятницької доктрини, оскільки до нього увійшли лекції автора, прочитані з 1929 по 1949 рр. Перші спроби обґрунтування п'ятидесятницької пневматології були зроблені К. Бумбак «Що це означає?» (1947 р.) та Р. Рігсом «Сам Дух» (1949 р.). Подальшими знаковими джерелами, досить рідко цитованими українськими релігієзнавцями, є праці Г. Фі «Коментарі до Першого Послання Коринтянам» (1987 р.), С. Хортона «Книга Дій Апостолів» (1981 р.), Р. Стронгстєнда «Харизматичне богослов'я Святого Луки» (1984 р.). Окремим питанням, що стосуються п'ятидесятницької теології, надали увагу Р. Бранс у співавторстві з З. Біккетом «Дух допомагає нам молитися: біблійне вчення про молитву», М. Демпстер, Б. Клаус, Д. Петерсон «Покликані та наділені силою: спільне завдання п'ятидесятницької перспективи» (1991 р.), Г. Макгі «Перші прояви: історичні та біблійні перспективи вчення п'ятидесятників про хрещення Духом» (1991 р.); О. Реддін «Зустріч із силою: перспективи п'ятидесятників» (1989 р.); Е. Віллафане «Вивільнюючи дух: іспано-американська п'ятидесятницька соціальна етика» (1992 р.); У. Мензіс у співавторстві з С.Хортоном «Біблійні доктрини: п'ятидесятницька перспектива» (1999 р.).

У 1960 р. п'ятидесятництво вступило у нову фазу «неоп'ятидесятництва» в традиційних п'ятидесятницьких церквах США, відобразилося в молодіжній культурі, і стало відомим як рух Ісуса (Jesus Movement). Г. Л. Рігз подає число біля 90 % людей з руху Ісуса, які тією чи іншою мірою пережили п'ятидесятницький досвід [36, с. 87]. У «Теологічному словнику» під ред. Уелвелла подається історія першого проникнення п'ятидесятницької теології в середовище єпископалів (пастор Д. Беннет, Н. Літуайлер), пресвітеріан (Б. Бредфорд, Дж. Браун), баптистів (Дж. Остін, Г. Ірвінг), лютеран (Л. Крістенсон), менонітів (Р. Уетсоуна), римо-католицької церкви (К. Ранаган, Ст. Кларк, Р. Мартін, Е. О'Коннор, кардинал Сюненс Бельгійський, якого папи Павло XVI та Іоанн Павло II призначили єпископом-радником по питаннях харизматичного відродження) [22, с. 950]. У дослідженні Г.Л. Рігза знаходимо відомості, що в 1971 р. п'ятидесятницький досвід досягнув й грецької православної церкви [36, с. 86].

Тому в конфесійній історіографії після 1973 р. стало прийнятним використовувати термін «харизматичний», аби відрізнити нових п'ятидесятників від представників попередніх п'ятидесятницьких громад. Таким чином, терміном «харизматичний» стали позначати неоп'ятидесятницький рух всередині п'ятидесятницьких церков, а «старих» п'ятидесятників стали називати «класичними п'ятидесятниками». На 1980 р. замість терміну «неоп'ятидесятництво» став вживатися другий термін – «харизматичне відродження» [38, с. 950]. Адольф Новак різницю між класичними п'ятидесятниками та харизматами виводить слідуочим чином: він вважає, що п'ятидесятництво слід розглядати як конфесію з конкретно визначеним віросповіданням, а харизматію – як рух, що охопив різні християнські конфесії, завжди маючи на увазі, що харизматичний рух вийшов із п'ятидесятницьких церков, і надалі розвивався самостійно від нього [45, с. 10].

Сьогодні в українському академічному релігієзнавстві створено методологічну основу та розроблено основні напрями дослідження протестантизму як феномену української історії та культури [14, 15, 16], складової частини демократичних трансформацій пострадянського суспільства, а також впливового чинника збереження різноманіття та свободи релігійного життя (М. Бабій, В. Вільховий, В. Єленський, А. Колодний, Л. Филипович, П. Яроцький). Пізнім протестантизмом займаються Л. Бородинська, Р. Лункін, В. Любашенко, М. Мокієнко, Ю. Решетніков, С. Санников, Р. Соловій, О. Спир, В. Титаренко, В. Франчук, М. Черенков. Сучасне українське релігієзнавство трактує п'ятидесятництво як одну з порівняно молодих, що динамічно розвивається, течій протестантизму, «найбільш типовий харизматичний напрям у сучасному християнстві, для котрого головною є ідея безпосереднього інтуїтивного спілкування віруючих з Богом внаслідок хрещення Духом Святим, після чого вони одержують особливі духовні дари – харизми» [14, с. 383]. Науковому вивченню п'ятидесятництва присвячені дослідження Н. Бондаренко [4], Т. Грушової [11], В. Любашенко [21, 24, 25, 26, 27], М. Мокієнко [30], О. Назаркіної [31], О. Підлучної [32, 33, 34].

Список використаних джерел:

1. Айвазов И. Духовная литература и интеллигенция / И. Айвазов // Ека-теринославские Епархиальные Ведомости. – 1902. – С. 732.
2. Базарянинов В. Основные причины и сущность нашего сектантства: (Опыт философско-психологического освещения сектантства): [Отдельные

оттиски из журнала «Миссионерское Обозрение» №№ 1 и 3 за 1904 г.] / В. Базарянинов. – СПб.: Бережливость, 1904. – С. 7.

3. Бартлеман Ф. Азуса-Стрит: История и сущность истинного пробуждения / Ф. Бартлеман: [Электронный ресурс]. – Источник доступа: kingdomjс.com/Books/Azusa/00.htm.

4. Бондаренко Н. Церква П'ятидесятників в УРСР у 1970-ті – першій половині 1980-х рр. / Н. Бондаренко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 275–284.

5. Бюне В. Игра с огнем: Три волны Святого Духа; Пятидесятническое движение; Харизматическое движение; Пауэр-ивэнжелизм / Вольфанг Бюне. – : CLV, 2005. – 316 с.

6. Вайнер С. Хто такі євангельські християни-баптисти / С. Вайнер // Червоний прапор: Орган Ровенської обл. і міськ. комітетів КПУ, обл. і міськ. Рад. депутатів трудящих. – 1957. – № 129, 30 черв. – С. 3

7. Варжанский Н. Доброе исповедание: (Православный противосектантский учебник для катехизации народа, редактированный Высокопреосвященнейшим Антонием Архиепископом Вольнским) / Н. Варжанский. – 4-е изд., испр. илл. кат. с снимками и доп. изд. прот. Неофита Порф. Любимова (стереотип). – М.: Русская Печатня, 1914. – С. III.

8. Гараджа В.И. Кризис современного протестантизма и поиски «новой теологии» / В.И. Гараджа. – М.: Знание, 1973. – 64 с.

9. Гараджа В.И. Критика новых течений в протестантской терминологии / В.И. Гараджа. – М.: Знание, 1977. – 62 с.

10. Гараджа В.И. Протестантизм / В.И. Гараджа. – М.: Политиздат, 1971. – 199 с.

11. Грушова Т.В. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920-х – 1991 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Т.В. Грушова; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.

12. Єленський В. Сувора «відлига» / Віктор Єленський // Людина і світ. – 1990. – № 7. – С. 24–28.

13. Жук В. Про «братців святих» і діла їхні грішні / В. Жук, Л. Кислов // Ленінська Зоря: Орган Степанського райкому КПУ та райради депутатів трудящих Ровенської обл. – 1958. – № 70, 31 серп. – С. 2.

14. Історія релігії в Україні / НАН України. Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди, Від-ня релігієзнавства; за ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К.: Знання, 1999. – 735 с.

15. Історія релігії в Україні: У 10 т. Т.5: Протестантизм в Україні: Ранній протестантизм. Пізній протестантизм. Баптизм / редкол.: П. Яроцький, П. Кралюк, А. Глушак та ін.; за ред. П. Яроцького. – К.: Світ знань, 2002. – 430 с.

16. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т. 6: Пізній протестантизм в Україні: п'ятидесятники, адвентисти, Свідки Єгови / за ред. П. Яроцького. – 2-е вид., уточнене і доп. – К.; Дрогобич: Сурма, 2008. – 630 с.

17. Каргель И.В. Об учении пятидесятников: (Из лекций, прочитанных студентам Заочных Библейских курсов в Ленинграде. Публикуются в сожращении) / И.В. Каргель // *Позиция: Сб. статей.* – Ирпень, 2001. – С.71.

18. Корнійчук Н. Старому не буде вороття / Н. Корнійчук // *Червоний прапор.* – 1977. – № 142, 19 лип. – С. 3.

19. Костюк Л. Починаю нове життя / Л. Костюк // *Червоний прапор.* – 1977. – № 93, 11 трав. – С. 3.

20. Лешан В.Е. Лики християнського сектантства / В.Е. Лешан. – К.: Політиздат України, 1988. – 205 с.

21. Любащенко В.И. Эволюция пятидесятничества в западных областях УССР (опыт анализа обыденного религиозного сознания): Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.06 / Виктория Ивановна Любащенко; Ин-т философии и права АН БССР. – Минск, 1987. – 17 с

22. Макги Г. Исторический обзор / Г. Макги// *Систематическое богословие* / под ред. С. Хортона. – Спрингфилд: life, 1999. – С. 9–46.

23. Мельник В.І. Всупереч істині: [Розвінчування ідеологічних диверсій зарубіжних п'ятидесятницьких центрів] / Вікторія Іванівна Мельник. – Л.: Каменяр, 1987. – 150 с.

24. Мельник В.И. Молодежь в пятидесятничестве: поиски идеала / Виктория Ивановна Мельник. – Л.: Світ, 1992. – 200 с.

25. Мельник В.І. Новий тип віруючого у п'ятидесятництві / Вікторія Іванівна Мельник. – К.: Знання, 1991. – 47 с.

26. Мельник В.І. П'ятидесятництво: нові тенденції / Вікторія Іванівна Мельник. – К., 1988. – 48 с.

27. Мельник В.И. Эволюция современного пятидесятничества / Виктория Ивановна Мельник. – Л.: Вища школа, 1985. – 160 с.

28. Ми вирвались з тенет сектантства // *Ленінська Зоря.* – 1958. – № 26, 29 трав. – С. 2.

29. Митрохин Л.Н. Баптизм / Л.Н. Митрохин. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1974. – 263 с.

30. Мокієнко М.М. Пізній протестантизм в Україні: інституційний та суспільно-політичний аспекти (1991 – 2004 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.М. Мокієнко; Запорізький нац. ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.

31. Назаркіна О.І. Протестантські конфесії України в 90-ті роки ХХ ст.: баптистські та п'ятидесятницькі течії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.І. Назаркіна; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 19 с.

32. Підлужна О.В. Нарис історії Корнинської громади церкви християн віри євангельської в Рівненському районі: (1921–1989 р.р.): монографія / О. Підлужна, М. Головерса. – Рівне, 2011. – 120 с.

33. Підлужна О. Проблеми сучасних релігієзнавчих реконструкцій пізнопротестантських церков в Україні / Ольга Підлужна // *Проблеми розвитку вищої школи та економіки в ХХІ столітті: збірник тез виступів учасни-*

ків Міжн. наук.-практ. конф. (Рівне, 3-4 жовт. 2013 р.) / М-во освіти і науки України. ПВНЗ «МЕГУ ім. акад. С. Дем'янчука». – Рівне, 2013. – С. 37–40.

34. Підлужна О.В. Протисектанська місійна робота РПЦ на Волині (кін. XIX – 1920-ті рр. XX ст.) / Ольга Вячеславівна Підлужна // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – 2012. – Кн. 1. – С. 410–419.

35. Религия и церковь в современную эпоху / АОН при ЦК КПСС. Ин-т науч. атеизма; ред.кол.: Л.Н. Великович, В.И. Гараджа. – М.: Мысль, 1976. – 328 с.

36. Риз Г. Деяния апостолов: Критический и экзегетический комментарий к книге Деяния Апостолов / Гарет Риз; Духовная академия апостола Павла. – М.: Весть, 2006. – 806 с.

37. Стельмах П. Охотники за душами / П. Стельмах, М. Шахнович. – Л.: Красная газета, 1929. – 123 с.

38. Теологический энциклопедический словарь / под ред. У. Элвелла. – М.: Ассоциация «Духовное возрождение», 2003. – 1467 с.

39. Терещенко Ю.І. Антисупільні повчання і діяльність п'ятидесятників / Ю.І. Терещенко. – К.: Політвидав України, 1974. – 102 с.

40. Терещенко Ю. Повчання і справи «слуг святого духа». – К., 1968.

41. Тимошук О.В (Підлужна О.В.) «П'ятидесятницький» період у баптизмі: 1945 – 1970-ті роки XX століття / Ольга Вячеславівна Тимошук // 400-летие баптизма и принцип свободы совести: исторический, богословский и социокультурный контекст: сб. докладов науч.-практ. конф. (Одесса, 17 – 18 сент. 2009 г.) / Держ. ком. України у справах національностей та релігій. Миссия «Духовное Возрождение»; предс. редкол. С. Санников. – Одесса, 2010. – С. 41–56.

42. Чанышев А.Н. Протестантизм. – М.: Наука, 1969. – 216 с.

43. Hunter H.D. A Portrait of How the Azusa Doctrine of Spirit Baptism Shaped American Pentecostalism. [Електронний документ]. – Режим доступу: http://enrichmentjournal.ag.org/200602/200602_078_AzusaDoctrine.cfm.

44. Mayer P. Zur Frage der Pfingstbewegung einst und jetzt: Stellungnahme und Warnung / P. Mayer. – Schweiz: Bibelschule Beatenberg, 1974. – 56 s.

45. Novak A. Die charismatische Bewegung. – 1995. – 83 s.